

Erdélyi Ildikó

A film mint a különös idegenség közvetítője pszichoterápiában



Alfred Hitchcock: Psycho (1960)

A pszichoanalízisben, de a pszichoterápia más egyéb formáiban is szóba kerülnek filmek, filmrészletek, filmhősök, és beszélgetnek róluk a verbális pszichoterápia résztvevői, illetve pszichodrámaiban dramatikus formát ölthet egy-egy nézői élmény, vagy a szereplőkre, esetleg a narratíva menetére vonatkozó fantázia. Többnyire a páciens asszociációi vezetnek el hozzájuk, de a terapeuta is előhívhat egy-egy filmet, ha meggyőződött arról, hogy a másik fél is látta az alkotást. Az ismerős művészi anyag felidézése közös élménnyé teheti a filmet. Tanulmányomban verbális pszichoterápiás anyagon keresztül kutatom, hogy mely esetekben hív elő a páciens a terápiás térben filmeket, film-jeleneteket, filmszereplőket, és mennyire használ fel egy-egy filmet vagy filmrészletet az idegenség-élménye kifejezéséhez, s hogyan hív segítségül a terapeuta az értelmezések közlésekor például egy-egy filmet, s mennyiben segíthet egy-egy film vagy filmrészlet a terápia résztvevői közötti kapcsolat alakulásában és a közös pszichoterápiás világ elrendezésében.

A különös idegenség, avagy a „kísérteties”

A Sigmund Freud által leírt „kísértetiesre”, a „*Das Unheimlich*”-jelenségre (Freud, 1919/2001) a nem otthonos különös, nyugtalanító idegenségre a szépirodalomban, majd a filmekben lelhetünk rá, ahol a látvány-hatással kiegészülve ez a különös idegenség sokk-hatással rendelkezik. A pszichoterápiában a terápia két szereplője közötti fantáziák szintjén ragadható meg ez a különös idegenség, pl. amikor a páciens megpöccint egy emléket, és szorongás, félelemérzés bukkan elő mögüle.

Lelle „idegene”

Lelle sok éven át visszatérő páciens, formás, szőke ötvenes nő, kényszerek gyötrik, és mindig ugyanazzal a 14 éves kori történetrészlettel kezdi mondókáját, miközben félrefordul:

„14 éves koromban kezdődött minden, amikor a szüleim egyedül hagytak otthon, és bejött egy idegen férfi, én meg átszaladtam a szomszédba. Mikor visszatértem a szomszédasszonnyal, már nem volt ott senki.”

„Ez olyan, mint egy filmrészlet, mondom, jó lenne látni, mi következik utána.” Lelle nem válaszol, be van zárva a saját „filmjébe”, a következő órán majd újra megismétli ezt a jelenetet, nem jut ki belőle, a kényszerek fogva tartják. A képei, azok a történetek, melyeket elhadar, elmosódottak, mint egyes filmek eldugott rejtélye (pl. Michelangelo Antonioni *Nagyítás* c. filmjében a holttest a bokrok alatt).

A molesztáló rokon ott lapul valahol, a neve soha nem fog elhangzani ebben a kontextusban, ugyanis talán csak fantázia, talán valóság, sőt esetleg más valaki bújik meg mögötte, akire Lelle gondolni sem mer, és a hátával védelmezi közös titkukat. Fontos, hogy megmaradjon, ha kimondaná, nem volna többé titok, és a kényszer-építmény összeomolhatna. Az „idegen” a számtalanszor ismételt emlékmaradványban újra és újra megjelenik, tényleg kísért, és valóban magával hozza a „különös, nyugtalanító idegenségélményt”, sőt az abjekciót (Kristeva, 1980, 2007) is a testtel és a testi funkciók iránti undorral együtt, ami a kényszerek során bontakozik ki (pl. mosakodási rítusokban).

Lelle esetében a terapeuta figyelt fel erre a testi szinten „integető” jelenségre, melyet közösen fejtegettek sok éven át a terápia résztvevői. A terapeutával szemben ülő páciensnő mindig félrefordulva kezdett el beszélni, és igen ritkán, csak egy-egy pillanatra nézett a partnerre, mint aki véd valamit a háttérben.

Lassan ki is derült, noha mindvégig homályos maradt a védendő múltbeli esemény a páciensben is.

Az abjekció mint határlét

A Julia Kristeva által leírt és elemzett fogalom az abjekció, amely Sigmund Freud nyomában, de Jacques Lacan szellemében született. A szerző szerint az abjekció határok lakója, állandó bolyongó, fájdalom és nevetés vegyülete, undorodó portyázó. Nem ismerhető fel, ha jelen van, bizonytalan határként írható csak le az én és a másik között. Az abjekt a szenny, az ürülék, ami a testen kívülre kerül. Kristeva (1980) szerint „az én (je) ellenlábasa”, ami az identitást zavarba hozza. Az „abjekció” az identitás instabilitásának egyik tapasztalata: a megvetés, a félelem és az undor érzelmeinek sajátos, „bensőséges” formája (Pálmai, 1999). A Kristeva-féle abjekció olyasféle undor, amely létünk kezdeti időszakát hozza vissza, azt, melyben még nem határoltuk el magunkat környezetünktől. Ez a megfogalmazás hasonló ahhoz, amit magam „tárgykontúr” hiánynak nevezek (Erdélyi, 2015).

Zalán viszonya a terápia – valamint a film mintha-világához

Zalán magas kultúrával rendelkező negyvenes társadalomtudós. Két gyermekkel családjában, sikeres és eredeti gondolkodó. Analízisében gyakran feltűnik a sorozathős Dexter alakja, aki rokonszenvet keltő rendőrnnyomozó, meggyilkolja a társadalmi szinten büntetést megúszó bűnelkövetőket. A „rosszaknak” ítélteteket kiirtja. A páciens lát hasonlóságokat Dexter és önmaga közt, noha ő maga soha nem fordulna végletes megoldásokhoz a saját mindennapi konfliktusai között, de fantáziában tudja követni a filmhős gyilkos készítéseit.

Tárgykontúr-hiány

Tárgykontúr-hiánynak nevezem azt a jelenséget, amely a pszichoterápiában ragadható meg, amikor az analizált nem tudja láttatni azt a személyt (tárgyat a tárgykapcsolat-elmélet értelmében), akit a közelsége miatt nem lát maga sem. A másik a kontúrhiány miatt nem válik érzelmileg önállóan létező személlyé számára. A terapeuta így nem képes elképzelni sem azt a páciense számára fontos személyt, aki pedig kulcs-személy a másik számára. Ilyenkor segíthet azzal, hogy ezt visszajelzi. A hiány utal a korai kapcsolat működés módjára és az analizált határkezelési eszközeire.

Tapasztalataim szerint az összetapadás, az önmegmutatás és elrejtés, valamint a szenvedély, sőt a közöny dinamikája is leképeződik az egyes analitikus párosok viszonyában, és alakot ölt egy-egy analitikus páros tudattalan interszubjektívításában, amelyet Ogden (2005) analitikus harmadiknak nevez.

Azonosulás az anyával

Rövid hajú anyja helyett a fiú, azaz a páciens növesztette meg haját, amelyet sok éven át copfba fonva viselt. Minthogy az analizált egyik lánya erősen hasonlít Zalán anyjára, közvetett úton mégiscsak sikerült az anya egy-egy vonását megpillantanom az analizált lányáról szóló narratívumai mentén. Megpillanthattam például az anya kék szemét kislányának leírásán keresztül: „Olyan, mint az anyámé, amikor ránézek, anyámat látom benne”, mondja Zalán.

Korábban fiús nő, vagy lányos fiú volt. Az anorexia tüneteit is hordozta egykor, és nem is titkolta, hogy ezzel kontrollálta testét, uralni szeretne volna a körülötte élőket is, azaz a saját kisvilága népeességét. Álmodban gyakran hozta a nőies férfi, illetve a férfias nő figuráját. Íme egy álom kettősségéről:

„Szálloda vagy régi típusú áruház nyitott terében megismerkedem egy rocker-típusú loknis, vagy inkább göndör hajú férfivel, fogjuk egymás kezét... Egy szállodaszobában nővel látom a férfit, a nő egyik melle fedetlen. Ezt a látványt szex-jelenet követi. Erről a szüleim közti aktus jut eszembe... Foglalkoztatott gyerekkoromban... Leskelődő gyerek voltam.”

Melanie Klein ([1923] 1984) „feminin pozíciónak” nevezi azt a korszakot, amelyben a gyermek az anyai test belsejét szeretné megismerni, felfedezni, és ezért kutakodik. Klein úgy véli, a feminin pozíció lényege az anyával történő korai azonosulás. Későbbi tanulmányában (Klein [1928] 1984) az anya méhe tartalmára irányuló gyermeki kutakodás és az Ödipusz-komplexus közötti kapcsolatra irányítja a figyelmet. A fiúnak az anya-fiú kapcsolatban nehéz helyzet jut, azonosulva anyjával viszont kivédi az apai megtorlást. A kétneműséggel járó mindenhatósági vágya azonban megmaradhat, jó esetben szublimált formában. A feminin pozícióban átéli, hogy az anyai test belsejét kutatja, az anya méhében gyerek felfedezését reméli, és felnőttként – anyjával azonosulva – maga is gyermek után vágyik, persze, mindhiába. Zalán valóban sajnálta, hogy a kihordás és a szülés kimaradtak az életéből, irigyelte a nőket a szülés és szoptatás miatt, de apaként is tudja élvezni gyermekei jelenlétét. Kutakodási igényét pedig tudományos vizsgálatokba fordította át.

Kontúrhiány és összeolvadás

Sokáig nem értettem, miért nem látom anyját, majd rájöttem, hogy tudattalanul rejtegeti. Női hangfekvésben beszélt serdülőként, sőt még később is, így mesélte. Az anya szól ki belőle, gondolom közben. Feltételezem, hogy a fiú tudattalanul magában rejtegeti, azaz saját belsejében bújtatja el anyját, és ő maga, persze, mit sem tud erről. Élvezet és szégyenkezés is egyszerre. Az áttételben analitikusa felé is megjelenik mindez, beszív ez az érzés engem, az analitikust is kezdetben, és fenyeget az összeolvadás.

Határsértés

Zalán határai jól kivehetőek, kivéve azt a részecskét, ahol anyjával érintkezik. Ez az érintkezési pont annak a gyermekkori élménynek állít emléket, amelyben a saját megélése szerint „anyjával igen szoros kapcsolatban” voltak. Levegőben lóg a mondat második fele, amelyik az incestusra utal: „akár férj és feleség”. Bitorolta tudattalanul apja helyét, és ezt nem is titkolja.

Tudatolvasás, inkorporáció

Zalán „elbújtató” típus, bebiztosítja magát – anyját magában tartja, foglyul ejti, az anya gondolatai így jól olvashatóak számára. Az „elbújtatás” mint introjekció fogalmazódik meg Abraham és Torok (1987) *L'écorce et le noyau* (A burok és a mag) című könyvének „Rejtett gyász és titkos szerelem” című részében (Abraham, Torok, 1994, 1998). Eszerint a gyászban introjekció, a melankóliában inkorporáció munkál, ez a „titkos szerelem” kriptája, ahol egyes halottak tudattalanul befalazva maradnak az élőkben. Holtak, akik iránt az élő szerelme szégyenteli, vállalhatatlan volt, például amikor egy felmenő volt a tudattalan szerelem tárgya. Élők is lehetnek a titkos szerelem tárgyai a szerzők szerint.

„Elbújtatás” filmben és pszichoterápiában

Bújócska... Volt anya, nincs anya, mondogatja magában az analitikus, s közben Hitchcock *Psycho* című filmjének utolsó jelenete villan fel benne, miközben analizáltját hallgatja, és fantáziában látja, hogy a fiú az anya ruhájában ül, és saját anyjává válva magában őrzi őt. A terapeuta vívódik magában, hogy kifejezhető-e ez, kibírja-e vajon a másik. Végül belevág: „Látta a *Psycho*-t, ugye? Persze, hogy látta, maga megnéz mindent. Abból jelent meg fantáziámban az anyja ruhájában ülő férfi, miután eltűntette anyját.” Zalán, mintha várta volna a

kérdést: „Igen, ismerős érzés... Otthonos a kép”, feleli. Tehát tudatossá vált benne a folyamat, gondolom analitikusaként.

Korai nyom – a kint és a bent határán

Akár kísértetiesnek, akár abjekciónak tekintjük a jelenséget, akár kontúr-hiánynak nevezzük, mindenképp korai nyom. Zalánt izgatja a nyomozás visszafelé az időben. Álmai sokasodnak, és valamennyiben megjelenik az anya „árnya”, a korai, a megragadhatatlan, az elillanó (Abensour, 2010). Ezek az álmok és a pszichoterápiás élmények közös pszichoterápiás világunk részeit képezik.

Manuella és a férfiak

Az álmodó egy harmincas, formás külsejű, diplomás nő, aki hosszú ideje két férfi közt vergődik. Átmenetileg egyedül lakik, és igyekszik eldönteni, kivel kellene élnie. Jól emlékszik álmaira, szinte minden alkalomra hoz egy álmot az analitikus órára. Ő maga nevezi el az idézendő álmát prosti-álomnak, ugyanis azt álmodja, hogy prostituált.

„Beszélgetek egy prostival, majd érzem, én vagyok az. Nyomasztó érzés, én is vagyok, meg nem is.” Úgy véljük, hasonlít az álomban átélt érzés az életéhez, mintha nem lenne teljesen az övé. Van benne valami, ami idegen neki, mégis hordozza. Utálkozik is magában, de szabadulni nem tud tőle, mert részben belül van, részben kint. Ez a nyomasztás korai abjekt-élménynek látszik, amikor a környezet és az én még nem váltak szét, s mintha arra törekedne Manuella, hogy most megtörténjen végre a szétválás, de egyelőre nem találja még a megoldást.

Manuella maga is nyomoz, honnan jön az, ami már nem ő maga. A szülei most válnak, amit nagyon rossz néven vesz tőlük, noha ő maga is fantáziál a válásról saját kapcsolatában.

Az *Egy erkölcsös éjszaka* (Makk Károly) című filmet az analitikus említi a „prosti-álom” után, és az óra után a páciens rögtön meg is nézi, majd beszámol róla. Élettársa szavát idézi utóbb, akivel együtt nézték a filmet: „Ha csak egyszer lenne egy nő, aki így néz rám!” A férfi ezt a megjegyzést Dalinkával kapcsolatosan teszi, aki a nyilvánosház egyik lakója Makk filmjében.

Nehéz Manuellának felnéznie egy férfire. Mindkét embere „hibás”, mindkettő tud adni valamit, amit a másik nem. Apja is csak félig volt jó férfi. Ő maga két fél-fériből állítja magának össze az ideálist, az elérhetetlent, a nem is létezhetőt.

Manuella jó teljesítményű nő, és valódi csábító is (ld. Erdélyi, 2004), aki munkájával is tud csábítani. A férfi-partnerek narcisztikus kielégülését szolgálja úgy, hogy saját narcisztikus igényei nyomában követi őket, és közben kielégül maga is.

A pszichoanalitikus munkamód mint nyomozás

Sigmund Freud nyomán nyomoznak a páciens és analitikus együtt. Az esetek „krimik”, rekonstruáljuk, mi történhetett a pácienssel élete kezdete óta, és követjük a „megakadása” közben és utána is.

A tárgykontúr-hiány apró hasadás, ami anya és kicsinye érintkezési pontjainak valamelyikén érhető utol. A hiány egy nyom. A filmek ábrázolják, sőt kinagyítják a nyomokat, a nyomozást is, és ezt tesszük, persze, a terápiában is. A bennünk lakó „idegent”, az idegenség jelenségét idézik meg a filmek, amelyek gyakran segítő eszközei lehetnek a pszichoterápiás munkának.

Elmondható, hogy a tárgykontúr-hiány és általában a hiány-jelenségek, mint akár a kontinuitásban támadt szakadás, lyuk, az Idegen nyomai. Az Idegen és az idegenség-érzés pedig mindig titok letéteményesei. A titok, azaz a hiány ábrázolása ily módon hangsúlyossá teszi az idegenség-érzést egy-egy filmen belül.

IRODALOM

- ABENSOUR, L. (2010). L'ombre du maternel. *Bulletin de la Société de Psychanalyse de Paris*. Novembre-décembre, 25-96.
- ABRAHAM, N. – TOROK, M. (1987). *L'écorce et le noyau*. Paris: Flammarion.
- ABRAHAM, N. – TOROK, M. (1994). *The Shell and the Kernel*. Chicago: University of Chicago Press.
- ÁBRAHÁM M. – TÖRÖK M. (1998). Rejtett gyász és titkos szerelem. Rand Miklós bevezetője. *Thalassa*, 9(2-3): 123-156.
- ERDÉLYI I. (2004). A csábítás lélektana: Don Juan és asszonya. In: Uő: *Tér és tükrök. Mindennapi kísérteteink*. Budapest: Flaccus, 42-55.
- ERDÉLYI I. (2015). A tárgykontúr viszontagságai az interszubjektív kapcsolati térben. *Lélek-elemzés* 10(2): 219-229.
- FREUD, S. (1919). A kísérteties. In: *Sigmund. Freud művei IX. Művészeti írások*. Szerk. Erős, F. Budapest: Filum, 2001, 245-382.

- KLEIN, M. (1923). Analyse des jeunes enfants. In: N. Abraham, M. Torok (eds.): *Essais de psychanalyse*. Paris: Payot, 1984, 110-141.
- KLEIN, M. (1928). Les stades péocques du conflit oedipien. In: N. Abraham, M. Torok (eds.): *Essais de psychanalyse*. Paris: Payot, 1984, 229-241.
- KRISTEVA, J. (1980). *Les pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*. Paris: Seuil.
- KRISTEVA, J. (2007). A szerelem abjektje. *Thalassa*, 18(2-3): 3-27.
- OGDEN, T. H. (2005). Le tiers analytique. *Revue Francaise de Psychanalyse*, 19(3): 751-766.
- PÁLMAI K. (1999). A kristevai szemiotikus jelenségek és az abjekció fogalmának meghatározása Kristeva pszichoanalitikus szemléletű jelentéseméletében. *Szabadpart*, 24-25. sz. http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/24/24_komm_palmi.htm

* * *